

Prinudni rad u okvirima nemačke ratne privrede tokom Drugog svetskog rata u Srbiji

Nenad Lajbenšperger

Neke istorijske pojave izgledaju jednostavno. Međutim, kada se malo više zagrebe po površini vidimo da to nije tako, da su te pojave složenije nego što smo pretpostavljali. Jedna od takvih pojava je prinudni rad tokom Drugog svetskog rata na teritoriji Nemačke (računajući i teritorije koje je okupirala). Nemačkoj je radna snaga bila neophodna iz dva razloga. Prvi je povećana potreba za sirovinama i gotovim proizvodima, a drugi odlazak nemačkih radnika u vojne jedinice. Prinudni rad je bio samo jedan od oblika radnog angažovanja stanovništva koji se obavljao u cilju ispunjavanja potreba nemačke ratne industrije. Postojalo je više vrsta i podvrsta tih radova, iako se u ratnim prilikama, kao i zbog samih uslova rada, svi oni mogu svrstati pod prinudni rad. Prva i osnovna podela u okviru rada za potrebe Nemačkog Rajha je podela na dobrovoljni i nedobrovoljni rad.

Dobrovoljni rad je podrazumevao da se stanovništvo samo prijavljuje za odlazak na rad u Nemačku. Za svoj rad su dobijali nadoknadu i praktično se radilo o zaposlenju. Nemačke i srpske vlasti su snažnom propagandom vrbovale stanovništvo za odlazak u Nemačku. Ljudi su se dobrovoljno javljali iz više razloga: zarada, izbegavanje obaveznog rada, izbegavanje regrutovanja u četnike ili partizane itd. Međutim, iako dobrovoljan, a po definiciji i slobodan, ova vrsta angažovanja je imala svoja ograničenja koja su ga pretvarala u rad sa ograničenim pravima i slobodama, koji se negde graničio sa prinudnim radom a negde pretvarao u prinudni rad. Pre svega, zabranjeno je bilo svojevoljno menjanje radnih mesta, a u jednom trenutku i raskidanje ugovora; kretanje je bilo ograničeno; nije bilo moguće odsustvovanje sa posla zbog ličnih potreba, želja i prava; veći deo zarade nije mogao da se šalje u Srbiju, pored toga, plata je bila manja od obećane, a uslovi rada lošiji. Sačuvana su svedočanstva da je bilo slučajeva da se ljudi nateraju da se dobrovoljno prijave za ovu vrstu rada.

Nedobrovoljni rad se može podeliti u tri kategorije: obavezni rad, kuluk i prinudni rad.

Kuluk je naziv za obavezni društveno korisni rad koji je postojao i pre rata. On je podrazumevao razne, pre svega infrastrukturne i komunalne, radove na lokalnu. To znači da kulučari nisu napuštali teritoriju na kojoj su živeli, kao i da su se posle posla vraćali kućama na spavanje. Nekada se za ovaj rad primala naknada, nekada ne; nekad su ljudi sami nosili hranu ili alat, a nekad bi ih dobijali. Ova pojava se održala i tokom Drugog svetskog rata kada se radilo za potrebe nemačke privrede i vojske, ali i za potrebe Srpske vlade.

Obavezni rad je predstavljao rad koji je svaki muškarac morao da obavlja jedan deo godine za potrebe nemačke ratne privrede. Za njega se primala nadoknada i bio je ozakonjen. Prva uredba o obaveznom radu je doneta 14. decembra 1941. godine (objavljena 30. decembra

iste godine). U sledećih nekoliko godina, više puta je dopunjavana ili menjana. Bilo je određeno da na obavezni rad moraju da idu svi muškarci između 17 i 45 godina, kasnije do 55 godina. U jednom trenutku na obavezni rad su upućivane i žene. Obavezni rad se obavljao van mesta stanovanja i trebalo je da traje 4 ili 6 meseci tokom godine, ali je u praksi trajao duže. Uredbom o obaveznom radu su ograničene i slobode uposlenja pošto je bilo zabranjeno napuštati neka radna mesta bez dozvola vlasti. Uslovi na obaveznom radu su se razlikovali od mesta do mesta, ali u većini slučajeva nisu bili dobri. Na nekim mestima nije ni postojalo adekvatnog smeštaja ili mogućnosti normalne ishrane i održavanja lične higijene. Nije bilo ni dovoljno odeće i obuće. Isto tako, na nekim mestima se prema obveznicima obaveznog rada ophodilo sa nipoštašavanjem i povremeno (ili stalno) su maltretirani ili tučeni.

Stanovništvo se nerado odazivalo na obavezni rad i bekstva sa njega su bila rasprostranjena pojava. Iz tog razloga su nekoliko puta menjana pravila o tome ko se i kada poziva na obavezni rad i pooštravala kaznena politika za neodazivanje na njega. Uhvaćeni begunci su kažnjavani prinudnim radom od tri meseca do godinu dana, a prećeno je i kaznama porodici i opštinama koje ne bi poslale dovoljan broj ljudi na obavezni rad. U praksi se obavezni rad mogao izbeći na razne načine, pa i otkupom, odnosno plaćanjem zamene. Na teritoriji Srbije najveći broj ljudi je angažovan u sistemu borskih rudnika, računajući i rudnik uglja u Kostolcu. Pored toga, mnogi su angažovani od strane Organizacije TOT koja je sprovođila infrastrukturne radove širom okupirane Evrope, pa i u Srbiji.

Paralelno sa formom obaveznog rada, postojala je i Nacionalna služba za obnovu Srbije, osnovana u maju 1942. godine. Njen proklamovani cilj je bilo sklanjanje dokone radne snage sa ulice i stvaranje nacionalnog jedinstva kroz rad, ali je u suštini predstavljalo isto obavezu rada za potrebe nemačke vojne sile. Kako su se godišta stanovništva za obavezni rad i rad u Nacionalnoj službi za obnovu Srbije poklapali, Nacionalna služba je regrutovala u svoje redove mladiće mlađe od 17. godina, tako da su bili angažovani i dečaci od 14-15 godina. U propagandi srpskih vlasti to je predstavljano kao potreba da se omladina spasi nerada i drugih destruktivnih stvari i uz to zadoji nacionalnim duhom. Rad u okviru Nacionalne službe za obnovu Srbije je donekle bio lakši i pod boljim uslovima od obaveznog rada, ali se i to razlikovalo od mesta do mesta.

Nametanje obaveze da se rade određeni poslovi, nemogućnost dobrovoljne promene posla, loši uslovi rada, smeštaja i ishrane, kao i postojanje pojave maltretiranja uposlenih činili su ovu vrstu rada veoma bliskom prinudnom radu.

Prinudni rad je bio rad po kazni i zbog toga nije bio plaćen. Mogao je biti određen i za kriminalno i za političko delo, ali i zbog nacionalne, etničke ili verske pripadnosti, seksualnog opredeljenja i drugih razloga. U Srbiji se na prinudni rad slalo zbog kriminalnih radnji: špekulantstvo, crnoberzijanstvo, ali i zbog raznih krupnih ili sitnih prekršaja, od kojih je najkrupniji bilo neodazivanje na obavezni rad ili bekstvo sa njega, a sitni čak i nečišćenje snega ili prekomerna potrošnja struje. Politički kažnjenici su bili protivnici okupacije ili trenutnih srpskih vlasti, pripadnici pokreta otpora ili civilno stanovništvo sa ustaničkih područja. Etničku dimenziju prinudnog rada na teritoriji Srbije obuhvata prisilan rad Jevreja i Roma.

U prinudni rad su bili uključeni i ratni zarobljenici. Srpski vojnici i oficiri, zarobljeni tokom Aprilskog rata i odvedeni u logore u Nemačkoj, radili su uglavnom u poljoprivredi, a nadoknada predviđena Ženevskom konvencijom im nije isplaćivana. Pored toga, slati su na rad u Norvešku, Francusku i druge zemlje. Jedan broj ratnih zarobljenika je ostao u zemlji na privremenoj slobodi. Oni su, takođe, korišćeni kao radna snaga, ponekad kao zarobljenici, a ponekad u okvirima obaveznog rada. Druga vrsta ratnih zarobljenika su strani ratni zarobljenici koji su bili na radu u Srbiji. Najveću grupaciju su činili italijanski vojni zarobljenici, ali je bilo i zarobljenika iz Sovjetskog Saveza.

Uslovi na prinudnom radu su bili izuzetno loši. Radili su i po 16 sati dnevno, uz lošu, a ponekad i neredovnu ishranu. Zatvarani su u strogo čuvane logore sa kojih su odvođeni na radna mesta. U logorima se dešavalo da nema vode ne samo za održavanje higijene, nego i za piće. Prinudni rad je skoro uvek pratila tortura prema zatvorenicima. Usled torture i iscrpljujućeg rada stopa smrtnosti zatvorenika je bila velika.

U Srbiji, osuđeni na prinudni rad najčešće su slati u rudnike. Pored toga, slati su na rad u Nemačku, Norvešku, Francusku i druge zemlje. Sa druge strane, u Srbiju su dovođeni na prinudni rad i stanovnici drugih evropskih zemalja (Grčke, Mađarske, Francuske, Italije, SSSR-a, Poljske, Danske).

U slučaju Jevreja i Roma prinudni rad je imao i drugu dimenziju, koja je nacistima možda bila i važnija od eventualne koristi ostvarene tim radom. U osnovi te dimenzije je rasistička ideja da su oni manje vredna bića i da ih radom treba poniziti i naneti im zlo. Romi su angažovani za najprljavije poslove – kopanje i zatrpavanje rovova za streljane, vešanje leševa, skidanje sa vešala itd. Jevreji su morali svakodnevno da se javljaju na rad i da pri tom sami nose svoju hranu. Radna obaveza je postojala za sve jevrejske muškarce između 14 i 60 godina, a žene između 16 i 40. Radili su na raščišćavanju ruševina, odnošenju đubreta, zasipanju javnih nužnika, izvlačenju leševa. Žene su upošljavane da čiste nužnike, nemačke kancelarije i stanove. Njihov rad je bio praćen stalnim ponižavanjem i maltretiranjem, a u cilju što većeg poniženja žene su terane da šalovima brišu čizme nemačkim vojnicima, dok su muškarci uprezani umesto konja.

Sagledavajući opisane oblike rada i imajući u vidu da su svi postojali u ratnim uslovima, da je svaki od njih imao neka ograničenja u slobodama, da su razlike ponekad bile male itd. možemo se složiti sa drugim istraživačima ove teme, koji su naveli da je svako radno angažovanje za potrebe nacističke ratne privrede bio prinudni rad.

Literatura:

Zoran Janjetović, „U skladu sa nastalom potrebom...“ *Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2012

Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989.